

МАРКСИЗМ МАРКСА У СПРИЙНЯТТІ РЕЙМОНА АРОНА

Р. Арон вважається одним з кращих знавців інтелектуальної спадщини К. Маркса. Його найвлучнішою характеристикою останнього як мислителя є епітети «дволикій та невичерпний», які акцентують величезний, але неоднозначний внесок К. Маркса як у суспільні науки, так і у історичний розвиток людства.

Реймон Арон – філософ, соціолог, політолог та журналіст, один із провідних інтелектуалів Франції ХХ ст., автор таких праць, як «Вступ до філософії історії», «Етапи розвитку соціологічної думки», «Опіум інтелектуалів», «Мир та війна між націями» тощо. Червоною ниткою крізь усе життя Арона позначено його захоплення К. Марксом. Марксу-соціологу присвячено розділ в «Етапах розвитку соціологічної думки» (1967 р.) та численні статті, де Арон так чи інакше звертався до спадщини видатного філософа. Він викривав послідовників марксизму в «Удаваному марксизмі» (1989 р.) та в «Опіумі інтелектуалів» (1955 р.), спростовував Марксову теорію про примат економіки і знярядь виробництва над формами соціального та політичного устрою суспільства у «Вісімнадцяти лекціях про індустріальне суспільство» (1962 р.), в «Трьох есе про індустріальну еру» (1966 р.) й у «Демократії та тоталітаризмі» (1965 р.). Реймон Арон (1905–1983 рр.) планував написати фундаментальну працю про К. Маркса – розуміння філософом К. Маркса було набагато ширшим, ніж просто критика Марксових поглядів. Але книга так і не була написана.

Пізніше, на основі чернеток тексту та нотаток до лекцій, читаних Р. Ароном у Сорбонні та Колеж дю Франс, французькі дослідники Жан-Клод Казанова та Кристіана Башел'є упорядкували це видання, що побачило світ у 2002 р. під назвою «Марксизм Маркса» («Le Marxisme de Marx», 2002).

Реймон Арон, який справедливо мав репутацію одного з найкращих знавців політичної думки Карла Маркса і який відомий своєю полемікою із різними послідовниками останнього, як Луї Альтюссер, Жан-Поль Сартр, Моріс Мерло-Понті та іншими, виокремлював у марксології три етапи [5, 559–563], що відповідають поступовому відкриттю спадщини Маркса, оскільки не всі ці твори були надруковані та широко відомі на момент його смерті.

Перший період Р. Арон відносить до 1880–1890-х років, періоду між смертю К. Маркса

(1883 р.) та Ф. Енгельса (1895 р.), коли останній опублікував другий та третій томи «Капіталу» (перший вийшов за життя Маркса у 1867 р.), в яких розкривав більш конкретні аспекти своєї економічної теорії. Полеміка велася переважно навколо Марксових поглядів на політичну економію.

Другий – розпочався у міжвоєнний період і продовжувався ще років десять по Другій світовій війні. До початку 30-х років ХХ ст. ранні твори К. Маркса не були загальновідомі, тому їх друк, як у Радянському союзі (незавершений через репресії видання МЕГА інституту К. Маркса та Ф. Енгельса), так і в Європі призвів до сплеску нових поглядів на праці К. Маркса. У той самий час дослідження Марксової думки з позицій гегельянства видрукували Карл Корш та Дьордь Лукач. Дебати велися навколо проблематики: який зв'язок існував між раннім Марксом, прихильником Гегеля, 1839–1844-х р., тобто період «Економіко-філософського манускрипту» включно (але залишаючи осторонь «Німецьку ідеологію», де вже істотно відчувається позитивістський вплив Ф. Енгельса), та зрілим/пізнім Марксом.

Третій – післявоєнний період. Р. Арон визначав дві точки екстремуму полеміки навколо марксизму для Франції – 1945–1946 та 1955–1956 рр. Найважливішою книжкою у цій полеміці Р. Арон вважав дослідження Жана-Іва Кальвеза «Мислення Карла Маркса», в якій автор розвивав концепцію «інтегративного» марксизму.

На думку Р. Арона, вивчення Марксової інтелектуальної спадщини ускладнювали ще й труднощі, пов'язані, як із самою природою дослідження Маркса (автора надзвичайно плідного), так і фінансового становища останнього: ані для першого, ані для другого періодів його життя ми не маємо інтегративного тексту, якому можна було б довіряти чи на про який можна було б покластися [5, 25]. Крім того, не з'ясовано й роль Енгельса у становленні марксизму, точніше – відношення зрілого Маркса до праць зрілого Енгельса – «Анти-Дюринга» та «Діалектика природи» [5, 26–27].

Відштовхуючись від періодизації поглядів Карла Маркса на дві частини – «молодий Маркс» (1835–1848 рр.) та «зрілий Маркс» (1848–1883 рр.), де межею слугує невдача революції 1848 р. та переїзд К. Маркса до Лондона [5, 18–19], Р. Арон, проте, йде далі, стверджуючи, що з тих двох праць «Економіко-філософські рукописи» та «Німецька ідеологія» (1846–1848 рр.), які сьогодні вважаються найголовнішими для цього періоду (і які були повністю опубліковані лише у 1932 р.), друга була віддана самим К.Марксом на розсуд пацюків у передмові «До критики політичної економії» (1859 р.) [5, 20], а перша є лише частиною великої праці, яка остаточно мала називатися так само «До критики політичної економії», й інтегральною частиною якої є також усі томи «Капіталу» [5, 22]. Отже, на головне питання марксології про відносини між працями молодого та зрілого Маркса Р. Арон відповідає у два способи: по-перше, не треба робити питання відношення між названими працями предметом міжмарксистських дискусій про справедливість чи хибність тих чи інших ідей, перетворюючи їх на політичні спекуляції [5, 32], та, як зазначає Жан-Клод Казанова: «З його [Р. Арона] точки зору, погляди молодого Маркса ще не були цілісними, але тривалий процес засвоєння та спростування Гегеля, разом із економічним вченням Рікардо мав закінчитися завершеним «Капіталом», освяченим «Критикою». Саме така критика дала б Марксові бути водночас рикардьєнцем та гегельянцем, економістом і філософом. Отже, неможливо зрозуміти Маркса, якщо підходити до нього з рикардьєнських позицій або ординарної економіки, як це намагалися зробити Парето та Шумпетер, але такому самому ризику підлягають ті, хто підійде до Маркса із позицій відчуженої філософії» [9, 11].

Ставлення Реймона Арона до К. Маркса найкраще характеризує назва промови, яку він виголосив на конференції ЮНЕСКО, присвяченій 150-річчю К.Маркса, – «Дволикий та невичерпний» («Équivoque et inépuisable»). Для Р. Арона К. Маркс був постаттю, яка з бунтівника-засновника Першого Інтернаціоналу перетворилася на пророка, а з пророка – на теолога [6, 338].

Ще у «Введенні до філософії історії» Р. Арон наголошував, що будь-який історичний феномен – двозначний та невичерпний. Якби не було цієї двозначності та невичерпності, то ми би не мали би змоги пояснити різницю в інтерпретаціях. Якби ця двозначність не віддзеркалювала наріжні проблеми та різноманітність думки, то вона б не заслуговувала на повагу. Для Р. Арона К. Маркс залишався важливим автором, який належав сьогоденню, бо проблеми, порушені ним, – актуальні. Та, власне, він залишається й нині автором, учення якого стало підставою для

появи секулярної релігії, комунізму та ідеології Радянської імперії [докладніше див. 3].

Р. Арон зазначав, що інтерпретації К. Маркса можна умовно поділити на два протилежних взаємозаперечних полюси. На одному полюсі марксизм вважає себе моментом історії, моментом пізнання людством свого існування, а марксистки виражають вірність своєму вчителю, не повторюючи і переказуючи те, що він сказав, але з нових часових позицій охоплюючи оновлену історичну тотальність. На іншому полюсі К. Маркс, як соціоекономіст, аналізує структуру та функціонування капіталістичного способу виробництва; це в основному науковий аналіз, де автор відійшов від погляду на історію як споглядач, який перебуває в історичному процесі. Якщо в першому випадку послідовниками К. Маркса є Д. Лукач, К. Мангейм, які сповідували соціологію пізнання, то в другому – ці послідовники численніші та різноманітніші: на нього посиляються як марксистки, так і історики, Макс Вебер та його прихильники, і навіть структуралісти [6, 330–331].

Безперечно, К. Маркс, економіст та теоретик, розглядав у «Капіталі» закони капіталістичного виробництва, виробничих відносин та відповідного їм обміну. Взірцем було обрано Англію, де ці відносини досягли класичного втілення. К. Маркс, у передмові до «Капіталу» стверджував, що «більш розвинена країна, показує менш розвиненій лише картину її власного майбутнього». Разом із тим він зазначив, що «ці природні закони капіталістичного виробництва, ці тенденції є самою суттю, які проявляються та діють із залізною необхідністю». Такі формулювання марксистки вважали об'єктивними до Жовтневої революції в Росії 1917 р. – справедливими для всіх, наголошуючи на цінності англійського прикладу. Але існують також численні тексти, які послаблюють, виправляють або спрощують ці категоричні ствердження. Прийняття азійського способу виробництва принаймні дає змогу висунути гіпотезу, що інші цивілізації, з відмінним від західних суспільств розвитком, не обов'язково проминуть ті самі стадії розвитку [6, 331–332].

З одного боку, як зазначає Р. Арон, ми маємо гегельяно-екзистенціалістську версію: одиссею людства між класовою боротьбою, відчуженням та революційним порятунком, примиренням людини та природи, сутності та існування («Економіко-філософські рукописи», «Введення в критику політичної економії»). З іншого – наукова версія: природні закони, відповідно до яких функціонує та змінюється капіталістичний спосіб виробництва («Капітал»). Ця розбіжність знаходить своє пояснення, якщо не виправдання, у невизначеності власне синтезу К. Маркса. Не те щоб одна з версій належить ранньому Марксу, а

друга – зрілому, але що б залишилося від справжнього Маркса, якби соціалістична революція обмежилася лише модифікаціями виробничих відносин та статусу власності. Чи не означає це водночас, що людство отримало доступ до порядкування своєю долею?

У передмові до «До критики політичної економії» К. Маркс підбиває результати своїх філософських роздумів, які, за його власним висловом стали наскрізною ниттю у подальших дослідженнях. Філософ наголошує, що спосіб виробництва матеріального життя домінує у соціальних, політичних та духовних процесах життя. Але в такому контексті «домінувати» може означати від «визначати» до «впливати». Нижче К. Маркс викладає свою основну ідею про діалектику виробничих сил та виробничих відносин: «На певному ступені свого розвитку матеріальні та виробничі сили суспільства стають у суперечність із наявними виробничими відносинами, або – живаючи юридичну мову – із відносинами власності у суспільствах, всередині яких вони розвивалися. З форми розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються на їх окуви» [6, 333–334].

Ідея про суперечність між виробничими силами та виробничими відносинами може слугувати кермом у будь-яких історичних дослідженнях безвідносно до філософських чи політичних переконань. Якщо разом із розвитком виробничих сил відбувається поглиблення цієї суперечності, то вимальовується певна схема становлення. І тоді, слідом за К. Марксом, можна стверджувати, що «жодна із суспільних формацій не загине раніше, ніж розв'яжуться всі виробничі сили, для яких вона дає достатньо простору, і нові, більш досконалі виробничі відносини ніколи не з'являться раніше, ніж визріють матеріальні умови їх існування всередині цього самого старого суспільства». [6, 334] Лідери II Інтернаціоналу та меншовики, на думку Р. Арона, зробили логічно правильні, але пагубні для своєї історико-політичної кар'єри висновки.

Однак при всьому цьому Р. Арон постійно наголошує на тому, що можна завжди знайти інші цитати та підкріпити ними протилежну інтерпретацію, що він, у принципі, не вважає вадою, оскільки «тільки ті не суперечать самі собі, хто пише мало, а К. Маркс вочевидь не належить до цієї категорії» [5, 19].

Зрозуміло, що специфіка кожної країни та епохи впливає на відношення між виробничими силами та організаційними й юридичними формами виробничих відносин. Але якщо розвиток виробничих сил не призводить до поглиблення суперечностей, то схема становлення, яку тривалий час, на думку Р. Арона, плутали із марксистською філософією історії, зникне і люди,

партії, випадковості, багато інших практик заповнять порожнечу, що утворилася внаслідок зникнення паралелізму між розвитком виробничих сил та ростом суперечностей. Р. Арон наголошує, що не бачить нічого поганого, щоб вважати цей паралелізм другорядною ідеєю у творчості Маркса. Із притаманною йому іронією Р. Арон зауважує, що «можливо, визначати хто марксист, а хто антимарксист треба в залежності від вибору цитат. Антимарксист обирає положення, спрощені перебігом подій, а марксист ті, що більшою, чи меншою мірою підтвердилися» [6, 336].

Невичерпним же Р. Арон вважає К. Маркса тому, що його спадщина залишається актуальною та дає багатий ґрунт для наукових досліджень. Замисел К. Маркса йшов далі ніж інтерпретації сучасного йому суспільства, його структури, функціонування та становлення; далі критики буржуазного суспільства та пошуку класу, на який покладено місію привести вирок у дію. Молодий Маркс відкрито, а зрілий імпліцитно поставив перед собою питання про умови існування людини у суспільстві, підвладного Прометеевій волі виробляти якомога більше та краще. Це питання про долю людини в суспільстві, котре називають науковим чи технічним, К. Маркс сформулював відносно устрою, який він добре знав. Зараз стало зрозуміло, що ані суспільна власність на засоби виробництва, ані планування неспроможні в чудесний спосіб поміняти долю людства, приреченого на розподілення праці, якому не вистачає теплоти стосунків через безжалісні вимоги раціональності, але яке шукає можливість самореалізації у праці або у дозвіллі. Р. Арон, гадає, що і без сенсімоністської індустріалізації можна збудувати суспільство, за яким тужив Ж.-Ж. Руссо і яке стало би можливим внаслідок всебічного багатства. Хоч як парадоксально, проте факт, що відносно багатство в одних містах призвело до зубожіння в інших. Нерівність, якщо не між класами, то між націями, ніколи не мало такого масштабу, це – наслідки науково-технічного прогресу.

Поставлена К. Марксом мета – філософськи осмислити історію – залишається, на думку Р. Арона, актуальною з двох причин: по-перше, ця мета ще не досягнута, а по-друге, гетерогенність світу кожній країні надає значущості тій чи іншій частині Марксового задуму.

Мета К. Маркса не досягнута в науковому плані – розуміння чи пояснення сучасності, її складного руху не може уникнути недосконалості часткових або пристрасних інтерпретацій, котрі ще використовують марксистські категорії виробничих сил, виробничих відносин, суспільних класів, суперечностей, не зважаючи на неоднозначність цих понять. Не виконаний замисел

К. Маркса й історично, що виявляється через різне ставлення до його теорії суспільного розвитку.

І хоча у передмові до праці «До критики політичної економії» К. Маркс пише, що «людство завжди ставить перед собою тільки ті завдання, які воно може розв'язати» [6, 344], але, на думку Р. Арона, К. Маркс та марксистки являють собою заперечення цьому твердженню. Маркс узяв на себе завдання, яке досі не вирішене. Марксистки ставлять собі завдання, які вони повністю не виконають. Але Р. Арон вбачає у цьому радше позитивний бік – К. Маркс в іншому разі не написав би «Капітал».

Крім того, для Р. Арона марксизм за своєю природою є синтетичним, бо він вбирає в себе кращі надбання прогресистської моделі, які проголошують фінальну перемогу, заохочують технічний прогрес, що своєю чергою призводить до перекручення розвитку людського суспільства; проголошує втілення в собі вічного принципу справедливості та реваншу всіх знедолених; а також приймає детермінізм, що командує перебігом подій. Ця необхідність є діалектичною, вона насаджує протиріччя між режимами, що наслідують один одному, насильницький розрив між ними та остаточне примирення між наслідками, які є, на перший погляд, суперечливими. Ця віра в зміни завжди була і залишається більш спокусливою, ніж виваженою [7, 116–117]. Але для Р. Арона відкинення та нехтування попередніми надбаннями неможливе: оскільки людина та її політичне мислення є історичними – тобто такими, що формуються під впливом певного середовища, і водночас творяться індивідом, – постановка проти наявного суспільства, відкинення його цінностей є водночас актом визнання належності до них [1, 499–500]: «Той хто бажає ін-

шого суспільства, бажає сам бути іншим, оскільки він належить сучасному суспільству, суспільству, що його сформувало та яке його відкидає» [1, 510].

Р. Арон, розглядаючи інтелектуальну спадщину К. Маркса, спирається передусім не на його висновки та результати, а на еволюцію його методології та поглядів, що ускладнюється, як зазначав дослідник, тим, що, на його думку, в спадщину від Маркса не лишилося жодного твору, про який можна було б із упевненістю сказати, що саме це дослідження відбиває погляди справді самого К. Маркса [5, 25]. Але його суперечливість не є для Р. Арона недоліком, а, навпаки, скоріше достоїнством.

Можна провести певну паралель із інтелектуальною спадщиною самого Реймона Арона – деякі його аналізи ситуацій, дії та заяви, наприклад, його позитивна позиція про надання незалежності Алжиру від Франції (1957–1958 рр.), що її він висловив у памфлетах «Алжирська трагедія» (1957 р.) [8] й «Алжир та Республіка» (1958 р.) [4], вважалася його сучасниками такою, що більше підходить лівій опозиції, оскільки офіційна позиція голлістської Франції була спрямована на збереження колоній. (Алжир отримав незалежність у 1962 р.) На перший погляд його позиція, зокрема у випадку із незалежністю Алжиру, не збігалась із ідеологічною позицією, яку йому приписували сучасники (правий ліберал), але, якщо ми візьмемо до уваги методологічну базу, з якої виходив у своєму аналізі поточної ситуації Р. Арон, та його сприйняття процесу еволюції суспільства (як процесу, в якому треба відходити від жертвовності на благо кращого майбутнього [2, 367]), то така позиція стає цілком доречною та справедливою.

1. Арон Р. Введение в философию истории / Р. Арон. Избранное : введение в философию истории; пер. с фр. – М. : ПЕР СЭ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 543 с. – (Книга света). – С. 213–524.
2. Арон Р. Мемуары. Пятьдесят лет размышлений о политике / Р. Арон. – М. : Ладомир, 2002. – 874 с.
3. Новічкова О. Формулювання методології критичного аналізу політичного у Реймона Арона / О. Новічкова // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2005. – Т. 45. – С. 27–31.
4. Aron R. L'Algérie et la République / R. Aron. – Paris : Plon, Tribune Libre 33, 1958. – 146 p.

5. Aron R. Le Marxisme de Marx / Texte établis, préfacé et annoté par Jean-Claude Casanova / R. Aron. – P. : Editions de Fallois, 2002. – 764 p.
6. Aron R. Marxismes imaginaires. D'une Sainte Famille à l'autre / R. Aron. – P. : Gallimard, 1970. – 348 p.
7. Aron R. L'Opium des intellectuels / R. Aron. – Paris : Calmann-Levy-Pluriel, 1991. – 338 p.
8. Aron R. La Tragédie Algérienne / R. Aron. – Paris : Plon, Tribune Libre, 1957. – 76 p.
9. Casanova J.-C. Préface du marxisme de Marx // R. Aron. Le Marxisme de Marx / Texte établis, préfacé et annoté par Jean-Claude Casanova. – 2me édition / J.-C. Casanova – Paris : Editions de Fallois, 2002. – P. 5–14.

O. Novitchkova

PERCEPTION OF MARXISM OF MARX BY RAYMOND ARON

R. Aron is supposed to be one of the best experts on K. Marx's intellectual heritage and his best characteristics of Karl Marx is «Equivocal and Inexhaustible» underlining his immense ambiguous contribution both to social sciences and historical development.